

A case study of Zoroastrian Religion of the Sassanid Period along the Shores of the Persian Gulf: A New Stamp from Bardestan, Bandar Deir, Bushehr Province

Hossein Tofighian¹, Fariba Sharifian², Ketayoun Fekripour³

1. Associate Professor of Archaeology, Marine Archeology Department, Archeology Research Institute, National Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICHT), Tehran, Iran (Corresponding Author).

Email: hosseintofighian1@gmail.com

2. Associate Professor, Research Center for Linguistics, Inscriptions and Texts, Iranian Research Institute for Cultural Heritage and Tourism (RICHT) Tehran, Iran. **Email:** Sushansfar@gmail.com

3. Associate Professor, Research Center for Linguistics, Inscriptions and Texts, Iranian Research Institute for Cultural Heritage and Tourism (RICHT) Tehran, Iran. **Email:** Katayoun_fek@yahoo.com

Article Info	Abstract
Pp: 261-277	During the Sassanid period, due to the prosperity of Zoroastrian religion, religious buildings were built in the form of four-story fire temples. These fire temples included four-room domed spaces and sometimes had a surrounding portico, which had a fireplace base built into the middle part of the building. The fires of these fire temples were based on their rank and importance including Bahram fire, Adran fire, court fire and then household and personal fires. Despite extensive studies in other parts of Iran, few studies have been conducted regarding the manifestations of Zoroastrian religion, including the structure of fire temples and fire pits on the shores of the Persian Gulf and the determination of the type and importance of the fires burning in them. On the northern shores of the Persian Gulf, which is considered the southern part of Fars study area, only two fire temples of Mohammad Abad, Brazjan and Kanari fire temple have been identified and introduced. Also, a number of fire pit foundations have been introduced in Tell Shahid, Barazjan Castle, Amamzadeh Shah Nooruddin, Keshto and more in Bardestan. Despite the identification of these works, there is not much information about the position and rank of the burning fire in these religious centers. In this article, while briefly referring to fire temples and the base of exposed fire pits on the northern shores of the Persian Gulf (Bushehr province), the Sassanid period seal from Bardestan that shows the burning fire in state fire temples at the level of Azar fire temple. Farnbagh is studied in this area. The abundance of fire pit foundations, the remains of several fire temples and the identification of this seal with inscriptions all around and the Sassanid government mark in the middle part of the seal indicate the centrality of Bardestan in the Zoroastrianism of the northern coasts of the Persian Gulf during the Sassanid period. The present research was formed by using the information obtained from archaeological investigations and accidental discoveries in the northern coasts of the Persian Gulf and was completed with the benefit of library studies.
Article Type: Research Article	
Article History:	
Received: 30 September 2023	
Revised form: 10 January 2024	
Accepted: 15 January 2024	
Published online: 22 May 2025	
Keywords: Fireplace, The Base of the Fireplace, Pahlavi Inscription, Sassanid Period, Persian Gulf.	

Cite this The Author(s): Tofighian, H., Sharifian, F. & Fekripour, K., (2025). "A case study of Zoroastrian Religion of the Sassanid Period along the Shores of the Persian Gulf: A New Stamp from Bardestan, Bandar Deir, Bushehr Province". *Journal of Archaeological Studies*, 17(1: 36): 261-277.

<https://doi.org/10.22059/jarcs.2024.364329.143228>

Published by: University of Tehran Press.

Homepage of this Article: https://jarcs.ut.ac.ir/article_95518.html?lang=en

1. Introduction

The rank and importance of Sassanid fires were not the same and there were three groups of fires related to rituals, including Bahram fire, Adaran fire (local fire) and Court fire (family fire) (Moule, 1994: 71). The most sacred of them was the fire of Bahram (state fire), which is called the fire of the victorious king. In these fire temples, such as Azar Ghashensab, Azar Farnbagh and Azar Mehr Barzin, it should burn continuously through any condition. The Adran fire was not burning all the time, and its consecration and purification ceremony was simpler than Bahram's fire. Court fires are the third rank of Sasanian temples, which was easily prepared and purified from only one fire. The dimensions and glory of the fire temple and the shape and size of the fire pit determine the position of a fire temple. The big and important fire temples had large and magnificent fire pits and the humble fire pits were related to local fire temples or personal fire temples and low people of Sassanid society (Tofghian, 2017: 196). The manifestations of Zoroastrianism in the study area of the Persian Gulf include several fire pit bases made of limestone, which have been identified because of construction projects (Tofghian, 2017: 195-210). The possible remains of several fire temples have also been identified in archaeological investigations, including Mohammad Abad Borazjan (Yaghmaei, 2009) and Kanari fire temple (Tofghian, 2024). Despite the distribution of fire temples and the foundations of fire pits on the northern shores of the Persian Gulf, the determination of the type and location of the burning fire in these fire temples is not clear. By identifying a short inscription on a Sassanid seal made of agate, we provide valuable information about the rank and rank of some fire temples in the Persian Gulf, such as Bahram fire, which was burning in a fire temple at the rank of Azar Farnbagh fire temple. Of course, what is certain is that not all fire temples in this area have the rank of Bahram fire and they could often belong to local and family fires.

2. Materials and Methods

The research method in this article is an archaeological survey of the Persian Gulf coast and historical research, and the method of collecting information is a library study and an archaeological survey of the city of Bandar Dayer. As a result of archaeological surveys on the coast of the Gulf of Fez in Bushehr province, many fire pit foundations have been identified. A smaller number of fire temples have also been identified, but thus far not much information has been provided about the type and importance of the burning fire in the fire temples on the coast of the Persian Gulf. In this study, by introducing a seal and its inscription, the worship of the fire of Bahram as the most important ever-burning fire of the Sassanid period in a fire temple at the level of the Azar Farnbagh fire temple is discussed.

3. Data

Not much information is available about the fire temples on the coast of the Persian Gulf. In archaeological surveys of the historical ports of the Persian Gulf, the remains of a fire temple were identified and introduced in the vicinity of the village of Kenari in the city of Bandar Dayer. It should be noted that the identification of numerous fire temple bases made of stone or plaster in

the shape of two inverted cones and with vertical spoon patterns on them indicates the abundance of Sasanian fire temples on the coast of the Persian Gulf in Bushehr province. The distribution of Sasanian fire temples and hearth bases on the northern coast of the Persian Gulf indicates the spread of Zoroastrianism in these regions. Certainly, in many of these fire temples, local and family fires were burning, but it is conceivable that some of these fire temples had a national status and a higher rank. Archaeological studies of the newly discovered port of Bardestan (Bordo), a seal fragment made of red agate has been identified, which bears a short inscription in the Pahlavi-Sassanian language. The study of this inscription provides valuable information about the worship of Zoroastrianism and the determination of the position and rank of the blazing fire in some of the fire temples on the northern coast of the Persian Gulf, which the authors will discuss in more detail in another article.

This seal, with the Sassanid government symbol in the middle of the seal and the Sassanid Pahlavi inscription around the seal, indicates that it belongs to a Zoroastrian deity who is the guardian of the blazing fire of Bahram in a fire temple on the same level as the Azar Farnbagh fire temple. Considering the reference of the inscription from Bardestan to the Farnbagh fire, it can be assumed that in the Bardestan region, which has a large scattering of hearth bases and the remains of several fire temples, there was probably a large and first-class fire temple, and the guardian of the fire of this fire temple had a government seal.

4. Discussion

During the Sassanid period, the two institutions of government and religion were intertwined, and Zoroastrianism was considered a state religion. The symbol of this connection was manifested in the four-arched structure of fire temples and the blazing fire in the fire pits. Fire temples were a symbol of national unity, and throughout the Sassanid Empire, they had a single model in the construction of buildings and rituals of worshipping Ahura Mazda. The northern coast of the Persian Gulf, as the southern part of the Fars province, was the seat of the Sassanid Empire and was of great importance. In this area, numerous fire temples and stone hearths with vertical spoon patterns had a special place. The role and status of fire temples in the religion and economy of the Sassanid kingdom was so high that the back of the coins of this period was dedicated to the image of the hearth as an economic and financial symbol. The large number of fire temples and stone hearth bases on the northern coast of the Persian Gulf, especially in the Bardastan region, indicates the special position of this region in terms of rule and the prosperity of Zoroastrianism.

The fires of the Sassanid temples, in order of importance, included the Bahram Fire, the Adaran Fire, the Court Fire, and then the domestic and personal fires. The fire of Bahram, as the most important ever-burning fire, was worshipped in large fire temples such as Azar Goshnesb, Azar Farnbagh, and Azar Mehr Barzin. The study of the fire pits on the coasts of the Persian Gulf, which are mainly in the form of two symmetrical cones and two trays at the top and bottom, made of stone and sometimes lime, and have a vertical spoon pattern, belonged to high-class and provincial fire temples.

5. Conclusion

Few fire temple remains have been identified along the northern coast of the Persian Gulf, with the exception of the Mohammad Abad Fire Temple in Borazjan and the Kenari Fire Temple in Deir County. However, the nature and construction quality of the discovered hearths suggest the significant religious and administrative importance of these Zoroastrian temples during the Sasanian period. Fire pit foundations have been recorded at several sites, including Tell Shahid, Qal'eh Borazjan, Keshto, and particularly in Bardestan. In addition to these architectural remains, the discovery of an agate seal inscribed with Sasanian Pahlavi script around its border and bearing governmental emblems in its center underscores the elevated status of Zoroastrianism in this region. The seal further suggests that some of the fire temples here may have held official, possibly provincial, rank within the Sasanian religious-political hierarchy. The inscription's reference to the Farnbagh fire a fire of high rank within the Zoroastrian tradition strengthens the hypothesis that the Bardestan area, with its concentration of hearth foundations and fire temple remains, once housed fire temples of first-order status, potentially functioning at a governmental or provincial level. While the specific fire temple associated with the seal has yet to be identified, it is plausible that it was a state-level temple where the exalted Bahram fire was maintained. Locating this temple with precision will require further archaeological investigation and systematic excavation in the area where the seal was discovered.

Acknowledgments

The authors extend their sincere gratitude to the anonymous peer reviewers for their insightful critiques and constructive suggestions, which significantly enhanced the clarity and scholarly rigor of this manuscript.

Observation Contribution

The percentage of authors' participation was equal.

Conflict of Interest

In adherence to ethical publication standards, the authors affirm that there are no conflicts of interest, either personal or financial, that could have influenced the content or conclusions presented in this research.

پژوهشی در آئین زرتشتی دوره ساسانی در سواحل خلیج فارس مطالعه موردی: مهر نویافته از بردستان، بندر دیر، استان بوشهر

حسین توفیقیان^۱، فریبا شریفیان^۲، کتایون فکری پور^۳

۱. دانشیار پژوهشکده باستان‌شناسی، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران (نویسنده مسئول). hosseintofighiam1@gmail.com **رایانامه:**

۲. دانشیار پژوهشکده زبان‌شناسی، کتبی‌ها و متون، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران. Sushansfara@gmail.com **رایانامه:**

۳. دانشیار پژوهشکده زبان‌شناسی، کتبی‌ها و متون، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران. Katayoun_fek@yahoo.com **رایانامه:**

چکیده	تاریخچه مقاله
در دوره ساسانی به واسطه رونق دین زرتشت، بناهای مذهبی به صورت آتشکده‌های چهارتاقی ساخته می‌شد. این آتشکده‌ها در برگیرنده فضاهای چهارتاقی گنبددار و گاهی دارای رواق پیرامون بود که در بخش میانی بنا یک پایه‌آتشدان تعبیه شده بود. آتش این آتشکده‌ها براساس رتبه و اهمیت شامل آتش بهرام، آتش آدران، آتش دادگاه و سپس آتش‌های خانگی و شخصی بود. با وجود مطالعات گسترده در سایر نقاط ایران، مطالعات اندکی درخصوص مظاهر آئین دین زرتشت شامل ساختار آتشکده‌ها و آتشدان‌های سواحل خلیج فارس و تعیین نوع و اهمیت آتش فروزان در آن‌ها صورت پذیرفته است. در سواحل شمالی خلیج فارس که بخش جنوبی حوزه مطالعاتی فارس محسوب می‌شود تنها دو آتشکده محمدآباد برازجان و آتشکده کناری شناسایی و معرفی شده‌اند؛ همچنین تعدادی پایه‌های آتشدان در: تل شهید، قلعه برازجان، امامزاده شاه‌نورالدین، کشتو و تعداد بیشتری در بردستان معرفی شده است. با وجود شناسایی این آثار، اطلاع چندانی درخصوص جایگاه و رتبه آتش فروزان در این مراکز دینی وجود ندارد. در این پژوهش ضمن اشاره مختصر به آتشکده‌ها و پایه‌آتشدان‌های مکشوفه در سواحل شمالی خلیج فارس (محدوده استان بوشهر)، مهر کتیبه‌دار دوره ساسانی مشکوفه از بردستان که نشان دهنده آتش فروزان در آتشکده‌ای ایالتی در سطح آتشکده آذر فرنبغ در این منطقه است، مورد مطالعه قرار می‌گیرد. فراوانی پایه‌های آتشدان، بقایای چندین آتشکده و شناسایی این مهر با کتیبه دورتادور و علامت حکومتی ساسانی در بخش میانی مهر نشان دهنده مرکزیت بردستان در زرتشتی‌گری سواحل شمالی خلیج فارس در دوره ساسانی است. پژوهش حاضر با استفاده از اطلاعات به دست آمده از بررسی‌های باستان‌شناسی و کشفیات اتفاقی در سواحل شمالی خلیج فارس شکل گرفته و با بهره‌مندی از مطالعات کتابخانه‌ای تکمیل شده است.	صص: ۲۶۱-۲۷۷ نوع مقاله: پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۷/۰۸ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۱۰/۲۰ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۰/۲۵ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۳/۰۱ کلیدواژگان: آتشکده، پایه‌آتشدان، کتیبه پهلوی، دوره ساسانی، خلیج فارس.

ارجاع به مقاله: توفیقیان، حسین؛ شریفیان، فریبا؛ و فکری پور، کتایون، (۱۴۰۴). «پژوهشی در آئین زرتشتی دوره ساسانی در سواحل خلیج فارس مطالعه موردی: مهر نویافته از بردستان، بندر دیر، استان بوشهر». مطالعات باستان‌شناسی، ۳۶(۱): ۲۶۱-۲۷۷.

<https://doi.org/10.22059/jarcs.2024.364329.143228>

Published by: University of Tehran Press.

صفحه اصلی مقاله در سامانه نشریه: https://jarcs.ut.ac.ir/article_95518.html

۱. مقدمه

در دوره ساسانی در کنار ساخت بناهای فاخر سلطنتی، قلعه‌ها و مراکز حکومتی، نوع خاصی از بناهای مذهبی به صورت سازه‌های چهارتاقی با چهار ورودی و گنبد مدور بر بالای بنا رواج یافته و گسترش یافته است. این بناهای مذهبی که اغلب از مصالح بوم‌آورد مانند سنگ‌لاشه و ملاط ساروج ساخته می‌شد، گاهی دارای رواق دورتادور بنا بود که آتش فروزان در آتشدان مرکز بنا را از دید اغیار محفوظ می‌داشت. به دلیل یکپارچگی مذهبی در دوره ساسانی آتشکده‌های سرتاسر این شاهنشاهی از طرح و الگوی یکسان تبعیت کرده است. علاوه بر آتشکده‌های بزرگ حکومتی تعداد بیشتری آتشکده‌های منطقه‌ای و محلی مانند: آتشکده محمدآباد برازجان، آتشکده کناری در شهرستان بندر دیر، بندیان درگز، ویگل، شیان، پلنگ‌گرد، کوه‌خواجه، تخت سلیمان، میل‌میلگه، قلعه داور و مله حیرم ترکمنستان شناسایی شده است که در ساختار و عناصر معماری از الگوی واحدی پیروی کرده‌اند. آتش در دوره باستان در میان ایرانیان زرتشتی از اهمیت خاصی برخوردار بوده و این مسئله از رسم روشن نگه داشتن همیشگی آتش بر ما مسلم شده است (فکوری پور، ۱۳۸۵: ۴۵). مرتبه و اهمیت آتش‌های ساسانی یکسان نبوده و سه گروه آتش مرتبط با مناسک شامل: آتش بهرام، آتش آدران (آتش محلی) و آتش دادگاه (آتش خانوادگی) وجود داشته است (موله، ۱۳۷۲: ۷۱). مقدس‌ترین آن‌ها آتش بهرام (آتش ایالتی) بود که به آتش پادشاه پیروزگر موسوم است. در این آتشکده‌ها مانند: آذرگشنسب، آذرفرنبد و آذر مهربرزین در هر شرایطی می‌بایست با شعله‌های فروزان بسوزد (بویس، ۱۳۸۱: ۱۵۶). آتش آدران (آتش محلی) شامل چهار آتش خانگی در مرتبه بعدی قرار داشت که همواره شعله‌ور نبود و مراسم تقدیس و تطهیر آن نیز ساده‌تر از آتش بهرام بود. آتش دادگاه (آتش خانوادگی) سومین آتش آتشکده‌های ساسانی است که تنها از یک آتش به سادگی تهیه و تطهیر می‌شد. ابعاد و شکوه آتشکده و شکل و اندازه آتشدان تعیین‌کننده جایگاه یک آتشکده است. آتشکده‌های بزرگ و مهم دارای آتشدان‌های بزرگ و باشکوه بوده و آتشدان‌های محقر مربوط به آتشکده‌های محلی یا آتشکده‌های شخصی و افراد پائین جامعه ساسانی بوده‌اند (توفیقیان، ۱۳۹۶: ۱۹۶).

مظاهر رواج دین زرتشت در حوزه مطالعاتی خلیج فارس شامل چندین پایه آتشدان است که از جنس آهک ساخته شده که بر اثر پروژه‌های عمرانی شناسایی شده‌اند (توفیقیان، ۱۳۹۶: ۲۱۰-۱۹۵). همچنین بقایای احتمالی چندین آتشکده در بررسی‌های باستان‌شناسی شناسایی شده است که تنها دو آتشکده محمدآباد برازجان (یغمایی، ۱۳۸۸) و آتشکده کناری (توفیقیان، ۱۴۰۲) معرفی شده‌اند. با وجود پراکندگی آتشکده‌ها و پایه آتشدان‌ها در سواحل شمالی خلیج فارس، تعیین نوع و جایگاه آتش فروزان در این آتشکده‌ها مشخص نیست. با شناسایی یک کتیبه کوتاه بر روی مهر ساسانی از جنس عقیق اطلاعات ارزشمندی در خصوص شان و رتبه آتش برخی از آتشکده‌های حوضه خلیج فارس به عنوان آتش بهرام که در آتشکده‌ای در رتبه آتشکده آذرفرنبد فروزان بوده است، ارائه می‌گردد؛ البته آن چه مسلم است همه آتشکده‌های این منطقه دارای رتبه آتش بهرام نبوده و می‌توانسته اغلب متعلق به آتش‌های محلی و خانوادگی باشند.

۲. روش پژوهش

روش پژوهش در این پژوهش، بررسی باستان‌شناسی سواحل خلیج فارس و تحقیقات تاریخی است و شیوه گردآوری اطلاعات، مطالعه کتابخانه‌ای و بررسی باستان‌شناختی شهرستان بندر دیر است. در نتیجه بررسی‌های باستان‌شناسی در سواحل خلیج فارس در محدوده استان بوشهر تعداد زیادی پایه‌های آتشدان شناسایی شده است. همچنین تعداد کمتری آتشکده معرفی شده است؛ اما تاکنون اطلاعات زیادی در خصوص نوع و اهمیت آتش فروزان در آتشکده‌های سواحل خلیج فارس ارائه نشده است. در این پژوهش با معرفی یک مهر و کتیبه روی آن پرستش آتش بهرام به عنوان مهم‌ترین آتش همیشه فروزان دوره ساسانی در آتشکده‌ای در سطح آتشکده آذرفرنبد مورد بحث قرار می‌گیرد.

۳. پرسش‌ها و فرضیات

این پژوهش در پی آن است تا به پرسش‌ها مهم زرتشتی‌گری در سواحل خلیج فارس پاسخ بدهد. مهم‌ترین این پرسش‌ها آن است که باتوجه به شناسایی چندین پایه‌آتشدان و تعداد کمتری آتشکده در سواحل خلیج فارس، آتش فروزان در این آتشکده‌ها از چه اهمیت و جایگاهی در سلسله‌مراتب دین زرتشت برخوردار بودند؟ آیا آتشکده‌های سواحل خلیج فارس بناهای مذهبی محلی بودند یا برخی از آن‌ها دارای جایگاه ملی بوده و آتش فروزان آن‌ها دارای شأن ملی و ایالتی بودند؟ براساس فرضیات این پژوهش و با مطالعه کتیبه به دست آمده از یک مهر ساسانی می‌توان چنین اظهارداشت که آتش فروزان در برخی از آتشکده‌های سواحل خلیج فارس دارای رتبه آتش بهرام بوده‌اند که در آتشکده‌های طراز اول مانند آتشکده آذر فرنیغ فروزان بوده‌اند؛ البته می‌توان تصور کرد که اغلب آتشکده‌های این منطقه دارای عملکرد محلی و خانوادگی داشته و دارای شأن و رتبه پایین‌تری بوده‌اند. باتوجه به پراکندگی فراوان پایه‌های آتشدان و بقایای احتمالی آتشکده‌های بردستان چنین به نظر می‌رسد این منطقه از یک مرکزیت و محوریت در پرستش آئین زرتشت در سواحل شمالی خلیج فارس برخوردار بوده است.

۴. پیشینه پژوهش

در سواحل خلیج فارس تنها آتشکده محمدآباد برازجان توسط «اسماعیل یغمایی» مورد کاوش قرار گرفته و طی یک پژوهش کوتاه معرفی شده است (یغمایی، ۱۳۸۸: ۲۳). همچنین آتشکده کناری در شهرستان بندر دیر توسط نگارنده معرفی شده است (توفیقیان، ۱۴۰۲). پایه‌آتشدان‌های سواحل خلیج فارس شامل پایه‌آتشدان امامزاده شاه‌نورالدین، پایه‌آتشدان قلعه برازجان، پایه‌آتشدان تل شهید (زارع، ۱۳۷۹) و پایه‌آتشدان محوطه «خانه‌گیری» در استان بوشهر، توسط نگارنده و طی برنامه بررسی و شناسایی سواحل خلیج فارس در ۱۳۸۳ ه.ش. مورد شناسایی قرار گرفتند (توفیقیان، ۱۳۹۶: ۲۱۰-۱۹۵). آتشکده بندیان درگز توسط «مهدی رهبر» (رهبر، ۱۳۷۸: ۱۳۷۸؛ Rahbar, 1998; 1999; 2008)، آتشکده پلنگ‌گرد در گیلان غرب توسط «شکوه خسروی» (خسروی و رشنو، ۱۳۹۱)، آتشکده میل‌میلگه و خالوخالو در گیلان غرب توسط «یوسف مرادی» (مرادی، ۱۳۸۵: ۱۳۸۸)، آتشکده شیان در گیلان غرب توسط «حسن رضوانی» (رضوانی، ۱۳۸۴: ۵؛ و ۱۳۸۵: ۳۶-۳۷)، آتشکده جولیان آبدانان توسط «محمدی‌فر» و «مترجم» (محمدی‌فر و مترجم، ۱۳۹۰)، تخت سلیمان توسط «هووف» (Huff, 1983: 293)، چن‌ژیئه ایلام توسط «واندنبرگ» (Vanden Berghe, 1977: 182)، بازه‌هور توسط «لباف‌خانیکی» (لباف‌خانیکی، ۱۳۹۳: ۸۵)، تنگ چک‌چک فاس توسط «واندنبرگ» (Vanden Berghe, 1961: 180)، چهارتاقی داراب (Miroschedji, 1980: 157)، سلطان‌آباد کرمان (Vanden Berghe, 1968: 94)، نیاسر (Hardy, 1938: 163)، خانه دیو توسط «هاشمی‌زرچ‌آباد» (هاشمی‌زرچ‌آباد و همکاران، ۱۳۸۹: ۷۹) و خرم‌دشت کاشان توسط «حیدری» (حیدری و ساروخانی، ۱۳۹۵: ۳۴۹) مورد کاوش باستان‌شناسی قرار گرفته‌اند. نخستین تحقیق درخصوص پایه‌آتشدان‌های ناحیه فارس توسط «علیرضا عسگری‌چاوردی» انجام شده است. نام‌برده پایه‌آتشدان‌های نواحی جنوبی فارس را در بیش از ۱۰ محوطه معرفی نموده‌اند (عسگری‌چاوردی، ۱۳۹۲: ۲۲۸-۱۹۹: ۱۳۸۹: ۴۰). همچنین پایه‌آتشدان‌های مس‌وسنگ توسط «سجاد علی‌بیگی» به بهانه معرفی پایه‌آتشدان چمن‌مشت معرفی شده است (علی‌بیگی، ۱۳۹۱: ۲۰۲-۱۹۶). سایر پایه‌آتشدان‌های مکشوفه در محوطه‌های مختلف ایران، هر یک توسط سرپرست کاوش آن محوطه‌ها مورد مطالعه قرار گرفته و معرفی شده‌اند (معتمدی، ۱۳۷۱: مصطفوی، ۱۳۴۷؛ مرتضایی، ۱۳۸۴؛ مظاهری، ۱۳۸۵؛ ناومان، ۱۳۷۴؛ کلایس، ۱۳۸۵؛ هرتسفلد، ۱۳۹۱؛ موسوی، ۱۳۷۴؛ جاوری، ۱۳۹۱؛ عسگری‌چاوردی، ۱۳۹۲؛ Azarnoush, 1994; Bucharlat & Lecomte, 1987; Kleiss, 1992; Bucharlat et Lecomte, 1987; Rahbar, 2008; Gaube, 1980; Vanden Berghe, 1961; Schippmann, 1972; Keall).

۵. جغرافیای طبیعی و تاریخی بردستان

بردستان، یکی از شهرهای تازه احداث شده در استان بوشهر است. این شهر در ۲۷ درجه و ۵۲ دقیقه عرض جغرافیایی و ۵۱ درجه و ۵۷ دقیقه طول جغرافیایی واقع شده است. ارتفاع آن از سطح دریا ۱۵ متر است و با خلیج فارس ۵ کیلومتر فاصله دارد. شهر بردستان در ۵ کیلومتری شمال بندر دیر قرار گرفته است. این منطقه از جانب مشرق به نواحی گله‌دار، از شمال به ناحیه (سنا) و از مغرب و جنوب به خلیج فارس محدود است. در قدیم قصبه این ناحیه قریه بردستان بوده و پس از آن قصبه و حاکم‌نشین آن بندر دیر بوده است. در جبهه شرقی این شهر محوطه باستانی بردو قرار گرفته که در برنامه بررسی باستان‌شناسی بنادر شمالی خلیج فارس به سرپرستی نگارنده مورد شناسایی قرار گرفت (توفیق‌یان، ۱۳۸۸). همچنین در جبهه غربی آن بقایای یک آتشکده و چندین آب‌انبار بزرگ و کوچک جلب توجه می‌نماید.

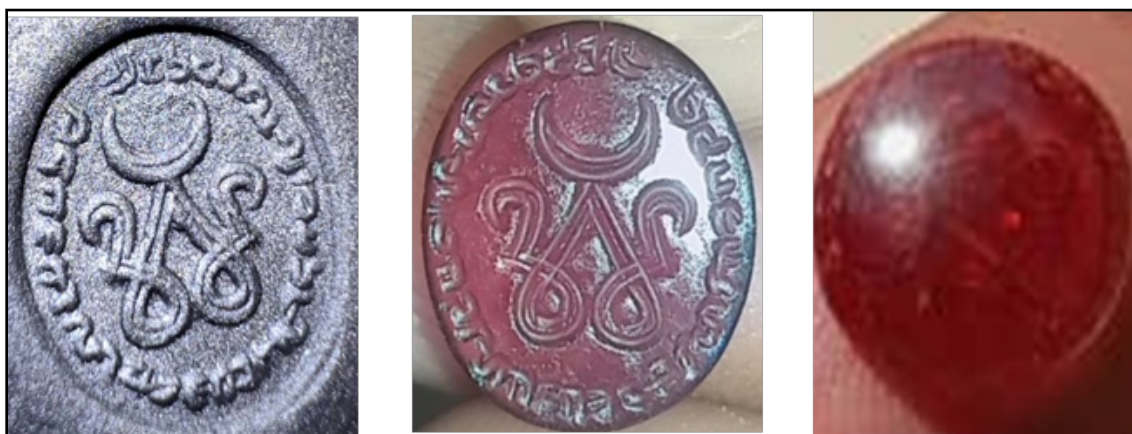
بردستان در روزگار ساسانیان از منطقه سیراف در ایالت «اردشیر بابکان» و در عصر «محمدخان دشتی» یکی از بلوک پنجگانه ناحیه دشتی بوده است. در دوره ساسانی از بردستان تا لارستان را «ایراهرستان» می‌گفتند. براساس کتاب فارسنامه ناصری، بردستان جزو یکی از بلوک دشتی بوده است و از آن به عنوان ناحیه بردستان یاد شده است که شامل مناطق میانه جنوب و شرق (کاکلی) می‌شده و درازی آن از قریه (ریز) تا (نودر) بیش از ۹ فرسخ و پهنای آن از بندر (دیر) تا قریه (آبدان) ۷ فرسخ و کوه بزرگ در میان این ناحیه افتاده است (فارسنامه ناصری، ۱۳۳۸: ۹). سفرنامه نثارخوس (سردار مشهور اسکندر مقدونی) که به فرمان «اسکندر» به بررسی سواحل خلیج فارس از سند در پاکستان تا فرات در عراق پرداخت، یکی از نخستین منابع جغرافیای تاریخی است که از بندر تاریخی بردستان نام برده است. در این سفرنامه که به کوشش: «ویلیام وینست» نگاشته شده است به نقطه‌ای در سواحل شمالی خلیج فارس به نام «اوسیزان» اشاره می‌کند که به احتمال قریب به یقین همان بندر تاریخی بردستان است (Vincent, 1797: 390) در کتاب تاریخ کمبریج (جلد سوم) به مکانی به نام «اسیزان» و «اریزان» اشاره شده است و آن را هسته اصلی سیراف دانسته است (لاکهارت، ۱۳۹۷: ۳۴).

۶. یافته‌های باستان‌شناختی

آتشکده‌های ساسانی با پلان چهارتاقی، دربرگیرنده سکوه‌های مرکزی با پایه‌های سنگی یا گچی پیرامون آن و پایه‌آتشدان‌هایی است که در مرکز بنا قرار دارد. به دلیل یکپارچگی مذهبی ساختار آتشکده‌ها در سرتاسر شاهنشاهی ساسانی به صورت یکسان شامل پلان چلیپایی و به صورت چهارتاقی با دالان پیرامون بنا با مصالح بوم‌آورد است.

در بررسی‌های باستان‌شناسی سواحل شمالی خلیج فارس تعداد محدودی بقایای آتشکده‌های ساسانی شناسایی و معرفی شده است. بیشتر آتشکده‌های ساسانی در بخش‌های داخلی ایران شناسایی شده‌اند و به جز معرفی مختصر آتشکده محمدآباد برازجان توسط یغمایی (یغمایی، ۱۳۸۸: ۲۳)، اطلاع چندانی درخصوص آتشکده‌های سواحل خلیج فارس در دسترس نیست. همچنین در بررسی باستان‌شناسی بنادر تاریخی خلیج فارس به سرپرستی نگارنده، بقایای یک آتشکده در مجاورت روستای کناری در شهرستان بندر دیر شناسایی و معرفی گردید (توفیق‌یان، ۱۴۰۲). لازم به ذکر است شناسایی تعداد بی‌شماری از پایه‌های آتشدان از جنس سنگ و یا گچ به شکل دو مخروط وارونه و نقش قاشقی عمودی بر روی آن‌ها نشان‌دهنده فراوانی آتشکده‌های ساسانی در سواحل خلیج فارس در محدوده استان بوشهر است (توفیق‌یان، ۱۳۹۶: ۲۱۰-۱۹۵؛ و ۱۳۹۷) پایه‌آتشدان‌های مکشوفه در سواحل خلیج فارس شامل پایه‌آتشدان امامزاده شاه‌نورالدین بوشهر، پایه‌آتشدان قلعه برازجان، تل شهید بوشهر (زارع، ۱۳۷۹) و محوطه خانه‌گیری در روستای کشتو از توابع شهرستان دشتی از جنس سنگ آهک و به صورت پایه‌های مخروطی شکل ساخته شده است (توفیق‌یان، همان). پایه‌آتشدان‌های پس‌کرانه‌های خلیج فارس در جنوب منطقه فارس (Vanden Berghe, 1961; 1984) در محوطه‌هایی مانند محوطه امامزاده حاصل، خفرویه علامرودشت، چاه‌کور، تل شبستان مز، کلات بهرستان،

تمب بت شلدان، سرگاه اسیر، بهده گاو بندی، سرگر فیروزآباد، شهر گور و کاریان (عسگری چاوردی، ۱۳۹۲: ۴۰۶-۴۱۹) به دو گروه ساده و منقوش به شیارهای قاشقی تقسیم می‌شوند. تمامی نمونه‌های خلیج فارس دارای نقوش قاشقی هستند؛ اما درمیان پایه‌آتشدان‌های ناحیه فارس، پایه امامزاده حاصل ظالمی و خفرویه، مزچاه، بهرستان، بهده و سرگاه دارای نقش قاشقی بوده و مابقی به صورت ساده هستند. پراکندگی آتشکده‌ها و پایه‌آتشدان‌های ساسانی در سواحل شمالی خلیج فارس نشان‌دهنده گسترش آئین زرتشتی در این مناطق است. متأسفانه به دلیل فقدان کاوش‌های باستان‌شناسی در آتشکده‌های حوزه فرهنگی خلیج فارس اطلاع چندانی درخصوص آتش فروزان در این آتشکده‌ها و رتبه و جایگاه آن در سلسله مراتب دین زرتشتی در دست نیست. به طور قطع در تعداد زیادی از این آتشکده‌ها، آتش‌های محلی و خانوادگی فروزان بوده است، اما می‌توان تصور کرد برخی از این آتشکده‌ها دارای جایگاه ملی و رتبه بالاتری بوده‌اند. در مطالعات باستان‌شناسی بندر نویافته بردستان (بردو) یک قطعه مهر (تصویر ۱) از جنس عقیق قرمز رنگ شناسایی شده است که دارای کتیبه کوتاهی به زبان پهلوی ساسانی است. مطالعه این کتیبه اطلاعات ارزشمندی درخصوص پرستش آئین زرتشت و تعیین جایگاه و رتبه آتش فروزان در برخی از آتشکده‌های سواحل شمالی خلیج فارس ارائه می‌دهد که نگارندگان به طور مفصل‌تر در مقاله‌ای دیگر به آن خواهند پرداخت.

تصویر ۱: مهر و اثرمهر مکشوفه از بردستان با کتیبه و تصویر نشان در بخش میانی (نگارندگان، ۱۴۰۲).

Fig. 1: Seal and seal impression discovered in Bordestan, featuring an inscription and a central emblem (Authors, 2023).

خوانش متن کتیبه این مهر عقیق دوره ساسانی بدین شرح است:

حرف نویسی کتیبه بدین شرح است:

pl'd-'whrmzd pn'h 'L 'thš Y plwbg

آوانویسی کتیبه بدین شرح است:

Frāy-ōhrmazd panāh ō ātaxš ī farrbay

ترجمه این کتیبه چنین است:

فرای-اورمزد توکل به آتش فرنځ

این مهر با نماد حکومتی دوره ساسانی در بخش میانی مهر و کتیبه پهلوی ساسانی در دورتادور مهر نشان‌دهنده تعلق آن به یک موبد زرتشتی است که نگهبان آتش فروزان بهرام در آتشکده‌ای هم‌سطح با آتشکده آذرفرنځ می‌باشد. تا به امروز هیچ مدرک معتبر باستان‌شناختی مرتبط با آتش فروزان در آتشکده‌های

حوزه فرهنگی سواحل خلیج فارس شناسایی نشده است و شناسایی این مهر عقیق قرمز، نخستین مدرک معتبری است که به یک آتشکده با رتبه ملی یا ایالتی و جایگاه آتش بهرام در آتشکده‌ای هم‌سطح با آذر فرنبغ اشاره دارد.

آتشکده‌های ساسانی براساس اهمیت و جایگاه دارای مراتبی بودند که به آتش بهرام، آتش آدران و آتش دادگاه و پس از آن آتش‌های خانگی و شخصی تقسیم می‌شد. مهم‌ترین و مقدس‌ترین آن‌ها آتش بهرام (آتش ایالتی) بود که «آتش پادشاه پیروزگر» نیز گفته می‌شد. آتش بهرام که در هر شرایطی فروزان بود در آتشکده‌های بزرگ مانند: آذرگشنسب، آذر فرنبغ و آذر مهربرزین نیایش می‌شده است.

سه آتش فرنبغ، گشنسب و برزین مهر به ترتیب با طبقه روحانیان، جنگاوران و کشاورزان مرتبط بودند. آتش فرنبغ تا قرن شش پیش از میلاد در ناحیه خوارزم قرار داشت و «ویشناسپ» آن را به کابلستان یا به ناحیه‌ای که در قرن شش پیش از میلاد بخشی از ایالت شرقی شد، منتقل کرد؛ سپس «خسرو اول» آن را به آتشکده کاریان در فارس انتقال داد که مکان دقیق آن تاکنون شناسایی نشده است (دوشن‌گیمن، ۱۳۸۵: ۱۳۱).

باتوجه به اشاره کتیبه مشکوفه از بردستان به آتش فرنبغ، می‌توان چنین تصور نمود در منطقه بردستان که دارای پراکندگی پایه‌آتشدان‌های فراوان و بقایای چندین آتشکده است، احتمالاً آتشکده بزرگ و طراز اولی وجود داشته است که نگهبان آتش این آتشکده دارای مهر حکومتی بوده است؛ اگرچه آتشکده مربوط به این مهر شناسایی نشده است، اما به احتمال زیاد این آتشکده معتبر و ایالتی بوده است و شناسایی آن نیازمند انجام مطالعات تکمیلی بررسی باستان‌شناسی و کاوش علمی در محدوده شناسایی آن است.

۷. نتیجه‌گیری

در دوره ساسانی دو نهاد حکومت و دین بهم پیوند خورده و دین زرتشت یک دین حکومتی به‌شمار می‌رفت. نماد این پیوند در ساختار چهارتاقی آتشکده‌ها و آتش فروزان در آتشدان‌ها تجلی پیدا می‌کرد. آتشکده‌ها نماد وحدت ملی بوده و در سرتاسر شاهنشاهی ساسانی دارای الگوی واحد در ساخت بنا و آیین‌های پرستش اهورامزاد بودند. سواحل شمالی خلیج فارس به‌عنوان بخش جنوبی ولایت فارس، تختگاه شاهنشاهی ساسانی بوده و دارای اهمیت به‌سزایی است. در این محدوده، آتشکده‌های فراوان و آتشدان‌های سنگی با نقوش قاشقی عمودی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار بوده‌اند. نقش و مرتبه آتشکده‌ها در دین و اقتصاد پادشاهی ساسانی آن‌چنان رفیع بوده است که پشت سکه‌های این دوره به‌عنوان نمادهای اقتصادی و مالی به تصویر آتشدان اختصاص یافته است. تعداد زیاد آتشکده‌ها و پایه‌آتشدان‌های سنگی سواحل شمالی خلیج فارس، به‌ویژه در منطقه بردستان نشان‌دهنده جایگاه ویژه این منطقه از نظر فرمانروایی و رونق آیین زرتشت است. آتش آتشکده‌های ساسانی برحسب اهمیت شامل آتش بهرام، آتش آدران، آتش دادگاه و پس از آن آتش‌های خانگی و شخصی بود. آتش بهرام به‌عنوان مهم‌ترین آتش همیشه فروزان در آتشکده‌های بزرگ همچون آذرگشنسب، آذر فرنبغ و آذر مهربرزین نیایش می‌شده است. مطالعه آتشدان‌های سواحل خلیج فارس که عمدتاً به شکل دو مخروط قرینه و دو سینی در بالا و پایین، از جنس سنگ و گاهی از آهک ساخته شده‌اند و دارای نقش قاشقی عمودی هستند، متعلق به آتشکده‌های طراز بالا و ولایتی بوده‌اند. متأسفانه آثار چندانی از آتشکده‌های این منطقه به‌جز آتشکده محمدآباد برازجان و آتشکده کناری در شهرستان دیر شناسایی نشده است، اما جنس و کیفیت آتشدان‌های مکشوفه، از اهمیت و جایگاه حکومتی و والای آتشکده‌های سواحل شمالی خلیج فارس خبر می‌دهد. این پایه‌های آتشدان در تل شهید، قلعه برازجان، کشتو و تعداد بیشتری در بردستان شناسایی شده است. علاوه بر شناسایی آتشکده‌ها و آتشدان‌های ساسانی در سواحل شمالی خلیج فارس (بخش‌های جنوبی ولایت فارس) شناسایی یک مهر عقیق با کتیبه‌ای به خط پهلوی ساسانی در دورتادور مهر و نقش علائم حکومتی دوره ساسانی در بخش میانی آن نشان‌دهنده جایگاه ویژه دین زرتشت و مرتبه ولایتی برخی از آتشکده‌های این منطقه است.

باتوجه به اشاره کتیبه مشکوفه از بردستان به آتش فرن‌بغ می‌توان چنین تصور نمود در منطقه بردستان که دارای پراکندگی پایه آتشدان‌های فراوان و بقایای چندین آتشکده است، احتمالاً برخی از آتشکده‌ها دارای جایگاه حکومتی و ایالتی بوده و طراز اول محسوب می‌شده است؛ اگرچه آتشکده مربوط به این مهر شناسایی نشده است، اما به احتمال زیاد یک آتشکده ایالتی بوده و در آن آتش بهرام فروزان بوده است. شناسایی محل دقیق این آتشکده نیازمند انجام مطالعات تکمیلی بررسی باستان‌شناسی و کاوش علمی در محدوده شناسایی این مهر ساسانی است.

سپاسگزاری

در پایان نویسندگان برخورد لازم می‌دانند که از داوران ناشناس نشریه با نظرات ارزشمند خود به غنای متن مقاله افزودند، قدردانی نمایند.

درصد مشارکت نویسندگان

مشارکت هر سه نویسنده در نگارش مقاله برابر بوده است.

تعارض منافع

نویسندگان ضمن رعایت اخلاق نشر در ارجاع‌دهی، نبود تضاد منافع را اعلام می‌دارند.

کتابنامه

- توفیق‌یان، حسین، (۱۳۸۳). «گزارش بررسی و شناسایی باستان‌شناسی بوشهر». هیأت مشترک ایران-انگلستان، مرکز اسناد و کتابخانه پژوهشکده باستان‌شناسی (منتشر نشده).
- توفیق‌یان، حسین، (۱۳۹۳). بنادر تاریخی خلیج فارس، از دوره ساسانی تا صدر اسلام، بر اساس مطالعات باستان‌شناسی و باستان‌شناسی زیر آب. تهران: انتشارات پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری.
- توفیق‌یان، حسین، (۱۳۹۶). «پژوهشی در پایه آتشدان‌های ساسانی نویافته در سواحل خلیج فارس». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۷ (۱۲): ۱۹۵-۲۱۰. <https://doi.org/10.22084/nbsh.2017.9103.1400>
- توفیق‌یان، حسین، (۱۴۰۰). «مطالعات باستان‌شناسی بندر تاریخی نجیرم، گمانه‌زنی به منظور تعیین عرصه و پیشنهاد حریم ولایه نگاری». مرکز اسناد و کتابخانه پژوهشکده باستان‌شناسی.
- توفیق‌یان، حسین، (۱۴۰۲). «پژوهشی در ساختار معماری آتشکده گناری، شهرستان دیر، استان بوشهر». جستارهای باستان‌شناسی پیش از اسلام (پذیرش برای انتشار)
- جاوری، محسن، (۱۳۹۱). «محوطه باستانی ویگل». مجله گمانه، نشریه تخصصی باستان‌شناسی دانشگاه کاشان، ۲.
- خسروی، شکوه؛ و رشنو، اصغر، (۱۳۹۱). «گزارش کاوش اضطراری تپه پلنگ گرد شهرستان اسلام آباد، کرمانشاه». آرشیو پژوهشکده باستان‌شناسی (منتشر نشده).
- خسروی، شکوه؛ و رشنو، اصغر، (۱۳۹۳). «کاوش اضطراری محوطه‌ی پلنگرد شهرستان اسلام آباد، کرمانشاه». مجموعه مقاله‌های کوتاه دوازدهمین گردهم‌آیی سالانه‌ی باستان‌شناسی ایران، ۲۹ تا ۳۱ اردیبهشت ماه ۹۳، پژوهشکده باستان‌شناسی.
- دوشن، گیمن، (۱۳۸۵). دین ایران باستان. ترجمه رویا منجم، تهران: انتشارات علم.
- دئه، ژان، (۱۳۹۰). آتشکده‌ای از دوره اسلامی در تورنگ تپه، آتش در خاور نزدیک باستان. ترجمه محمدرضا جواد. تهران: نشر ماهی.
- رضوانی، حسن، (۱۳۸۴). «گزارش کاوش نجات‌بخشی محوطه سد شیان، کرمانشاه». تهران: مرکز اسناد

پژوهشکده باستان‌شناسی، (منتشر نشده).

- رضوانی، حسن، (۱۳۸۵). «آتشکده شیان». بروشور منتشر شده توسط پایگاه میراث فرهنگی محور ساسانی کرمانشاه قصر شیرین.

- رهبر، مهدی، (۱۳۷۸). «معرفی آدریان (نیایشگاه) مکتوفه در دوره ساسانی در بندگان درگز و بررسی مشکلات معماری این بنا». مجموعه مقالات دومین کنگره معماری و شهرسازی ایران، جلد دوم، ارگ بم، کرمان، ۲۹-۲۵ فروردین ۱۳۷۸، به‌کوشش: دکتر باقر آیت‌الله‌زاده شیرازی، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.

- رهبر، مهدی، (۱۳۸۵). «آیا امامزاده روستای محمد ولی بیگ یک آتشکده است؟». چکیده مقالات سومین همایش باستان‌شناسان جوان و مروری بر چشم‌انداز باستان‌شناختی خراسان و بم، ۱۸ تا ۲۰ آذر ۱۳۸۵.

- رهبر، مهدی، (۱۳۸۹). «آتشکده بندگان درگز، یک بار دیگر». پژوهش‌های باستان‌شناسی مدرس، ۲ و ۳ (۴ و ۵).

- زارع، حمید، (۱۳۷۹). «گزارش گمانه زنی تل شهید». تهران: مرکز اسناد پژوهشکده باستان‌شناسی، (منتشر نشده).

- عسکری‌چاوردی، علیرضا، (۱۳۸۹). «مدارکی از جنوب فارس در زمینه تکریم آتش در ایران باستان». مجله باستان‌شناسی و تاریخ، ۲۵ (۱: پیاپی ۴۹).

- عسکری‌چاوردی، علیرضا، (۱۳۹۲). پژوهش‌های باستان‌شناسی کرانه‌های خلیج فارس، شهرستان لامرد و مهر، فارس. شیراز: دانشگاه هنر شیراز، انتشارات سبحان نور.

- عسکری‌چاوردی، علیرضا؛ و آذرنوش، مسعود، (۱۳۸۳). «بررسی باستان‌شناسی محوطه‌های باستانی واقع در پس کرانه‌های خلیج فارس: لامرد و مهر فارس». مجله باستان‌شناسی و تاریخ، ۱۸ (۲: ۳۶).

- عسکری‌چاوردی، علیرضا؛ و کایم، باربارا، (۱۳۸۹). «پژوهش‌های باستان‌شناسی در منطقه کاریان لارستان: فرضیه‌ای بر محل آتش آذرفرنغ». نامورنامه: یادنامه دکتر مسعود آذرنوش، به‌کوشش: حمید فهیمی و کریم علیزاده.

- علی‌بیگی، سجاد، (۱۳۹۱). «آیا شی گچی مکتوفه از محوطه چم نمشت، نشانی از یک آتشکده دوره ساسانی دارد؟». پژوهش‌های باستان‌شناسی مدرس، ۴ (۸).

- فکری‌پور، کتابیون، (۱۳۸۵). «اهمیت آتش بهرام در ایران باستان». نامه پژوهشگاه، ویژه نامه فرهنگ و زبان‌های باستانی، ۱۶ و ۱۷.

- لاگهارت، لارنس؛ و جکسون، پیتر، (۱۳۹۷). تاریخ ایران کمبریج، قسمت سوم: ساسانیان. ترجمه تیمور قادری، تهران: انتشارات مهتاب.

- محمدی‌فر، یعقوب؛ و مترجم، عباس، (۱۳۹۰). «جولیان: آتشکده نویافته ساسانی در آبدانان ایلام». باغ نظر، ۸ (۱۹).

- مرادی، یوسف، (۱۳۸۸). «چهارطاقی میل میلگه: آتشکده‌ای از دوره ساسانی». مطالعات باستان‌شناسی، (۱: پیاپی ۱): ۱۵۵-۱۸۳. https://jarcs.ut.ac.ir/article_28636.html

- مرتضایی، محمد، (۱۳۸۴). «گزارش مقدماتی گمانه زنی و ساماندهی محوطه تپه قبرستان شرقی روستای کاکا شهرستان گنبد کاووس». گزارش‌های باستان‌شناسی ۴، پژوهشکده میراث فرهنگی و گردشگری.

- مری، بویس، (۱۳۸۱). زرتشتیان، باورها و آداب دینی آن‌ها. ترجمه عسکر بهرامی، تهران: انتشارات ققنوس.

- مری، بویس، (۱۳۸۴). دیانت زرتشتی در دوران متأخر، در دریانت زرتشتی. ترجمه فریدون وهمن، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.

- مصطفوی، محمدتقی، (۱۳۴۷). «آشندان‌ها در ابنیه متبرکه اسلامی». یادنامه پنجمین کنگره باستان‌شناسی و هنر ایران. جلد اول، شیراز: فرهنگ و هنر.

- مصطفوی، محمدتقی، (۱۳۴۷). «آثار و سنن پیش از اسلام در اماکن متبرک اسلامی ایران». انجمن فرهنگ ایران باستان، ۶ (۲).
- مصطفوی، محمدتقی، (۱۳۸۱). «آتشکده‌های فارس». مجموعه مقالات در زمینه باستان‌شناسی، جلد یکم، به‌کوشش: مهدی صدری، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- مظاهری، خداکرم، (۱۳۸۵). «بررسی و شناسایی باستان‌شناسی دره سیمره». فصل دوم، جهاد دانشگاهی واحد ایلام. (منتشر نشده).
- معتمدی، نصرت‌الله، (۱۳۷۱). «مهرابه ویزنهار قلعه کهزاد». میراث فرهنگی، ۳ (۵).
- موسوی، محمود، (۱۳۷۴). «یادمان خشتی کوه خواجه زابل و خلاصه‌ای از نتایج مطالعات باستان‌شناسی انجام شده در آن». در: مجموعه مقالات نخستین کنگره معماری و شهرسازی ایران، ارگ بم، کرمان، ایران، ۱۷-۱۲ اسفند ماه ۱۳۷۴، جلد چهارم، به‌کوشش: دکتر باقر آیت‌الله‌زاده شیرازی، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- موله، م. (۱۳۷۲). ایران باستان. ترجمه ژاله آموزگار، تهران: توس.
- ناومان، رودلف، (۱۳۷۴). ویرانه‌های تخت سلیمان و زندان سلیمان. چاپ اول، ترجمه فرامرز نجد سمیعی، تهران: انتشارات سازمان میراث فرهنگی کشور.
- نومن، رودلف؛ و هوف، دیتريش، (۱۳۵۱). «حفاری‌های تخت سلیمان». ترجمه فرامرز نجد سمیعی، مجله باستان‌شناسی و هنر، ۹ و ۱۰.
- هرتسفلد، ارنست، (۱۳۹۱). ایران در شرق باستان. ترجمه محمدشریفی نعمت‌آباد، چاپ اول، کرمان: انتشارات فرزانه و شرکت ملی مس ایران.
- هنینگ فون دراوستن، هانس؛ و ناوان، رودلف، (۱۳۸۲). تخت سلیمان. ترجمه فرامرز نجد سمیعی، چاپ دوم، تهران: انتشارات سازمان میراث فرهنگی کشور.
- یغمایی، اسماعیل، (۱۳۸۸). کاوش در آتشکده محمد آباد برازجان. تهران: نامه پژوهشگاه.

- Ali Beigi, S., (2012). "Does the gypsum object discovered from the Cham Namsht site indicate a fire temple from the Sassanid period?". *Modarres Archaeological Research*, 4(8). (in Persian)

- Asgari Chavardi, A. & Azarnoush, M., (2004). "Archaeological Survey of Ancient Sites Located in the Backlands of the Persian Gulf: Lamerd and Mehr Fars". *Journal of Archaeology and History*, 18 (2: 36). (in Persian)

- Asgari Chavardi, A. & Kayem, B., (2010). "Archaeological Research in the Karian Region of Larestan: A Hypothesis on the Location of the Azar Farnbagh Fire". *NAMVARNAMEH: Dr. Masoud Azarnoosh Memorial*, edited by Hamid Fahimi and Karim Alizadeh. (in Persian)

- Askari Chavardi, A., (2010). "Evidence from Southern Fars on the Veneration of Fire in Ancient Iran". *Journal of Archaeology and History*, 25 (1: 49). (in Persian)

- Askari Chavardi, A., (2013). *Archaeological Research on the Coasts of the Persian Gulf, Lamerd and Mehr Counties, Fars*. Shiraz: Shiraz University of Art, Sobhan Noor Publications. (in Persian)

- Azarnoosh, M., (1994). "The Sassanian Manor House at Hajiabad". *Iran*.

- Bucharlat, R. & Lecomte, O., (1987). *Fouilles de Tureng Tape. les Perodes Sassanides et Islamiques*, Editions Recherche sur les civilization, Paris.

- Bucharlat, R., (1985). "Chahar Taq et Temple Du Sassanide: Quelques Remarques". in: *De Lindus aux Balkans*, R. J. Deshayes (ed), Editions Recherche sur les civilisations, Paris: 461-478.
- Bucharlat, R., (1999). "Temples du feu Sassanides". *Dossiers d Archeologie*, 243: 68-70.
- Carter, R., Challis, K., Priestman, S.M.N. & Tofighian H., (2004), "The Bushehr hinterland results of the first season of the Iranian – British archaeological survey of bushehr province". *IRAN*, XLIV: 1-41.
- Dee, J., (2011). *A Fire Temple from the Islamic Period at Turang Tepe, Fire in the Ancient Near East*. Translated by Mohammad Reza Javadi. Tehran: Mahi Publishing. (in Persian)
- Duchenne, G., (2006). *The Religion of Ancient Iran*. translated by Roya Monjem, Tehran: Alam Publications. (in Persian)
- Fekripour, K., (2006). "The Importance of the Fire of Mars in Ancient Iran". *Research Institute Newsletter*, Special Issue on Ancient Culture and Languages, 16 & 17. (in Persian)
- Gaube, H., (1980). "Im hinterland von siraf: das talvon galledar/ fal und seine nachbagebite". *AMI*, 13: 149-166, taf 30-37.
- Gignoux, Ph., (1998). "Les inscriptions en Moyen, perse de Bandian". *Studia iranica*, 27 (2): 251-258.
- Henning von Drausten, H. & Navan, R., (2003). *Takht-e-Solomon*. translated by: Faramarz Najd Sami'i, second edition, Tehran: Publications of the Cultural Heritage Organization. (in Persian)
- Hertzfeld, E., (2012). *Iran in the Ancient East*. translated by Mohammad Sharifi Nematabad, first edition, Kerman: Farzaneh Publications and National Iranian Copper Company. (in Persian)
- Herzfeld, A., (1941). *Iran in the ancient East*. 301.
- Javari, M., (2012). "The Ancient Site of Weigel". *Gamaneh Magazine, Specialized Archaeology Publication of Kashan University*, Issue 2. (in Persian)
- Kaim, B., (2002). "Un Temple de feu Sassanide decouvert a Mele Hairam, Turkmenstan Meridional". *Studia Iranica*, 31 (2): 215-230.
- Keall, E. J. & Keall, M. J., (1981). "The Qal'eh-i Yaz digird Pottery: A Statistical Approach". *Iran*, XIX: 3-80.
- Khosravi, Sh. & Rashno, A., (2012). "Report on the Emergency Excavation of the Pangared Hill in Islamabad County, Kermanshah". Archives of the Archaeological Research Institute (unpublished). (in Persian)
- Khosravi, Sh. & Rashno, A., (2014). "Emergency Excavation of the Palangard Site in Islamabad County, Kermanshah". *Collection of Short Articles of the 12th Annual Iranian Archaeology Conference*, 19-21 May 2014, Archaeological Research Institute. (in Persian)
- Kleiss, W., (1992). "Dammbauten aus achaemenidischer und aus sasanischer zeit in der provinz fars". *AMI*. 25: 131-145.
- Laghart, L. & Jackson, P., (2018). *The Cambridge History of Iran, Part Three: The Sassanids*. translated by Timur Ghaderi, Tehran: Mahtab Publications. (in Persian)
- Mary, B., (2002). *Zoroastrians, Their Beliefs and Religious Practices*. translated by Askar

Bahrami, Tehran: Qoqnoos Publications. (in Persian)

- Mary, B., (2005). *Zoroastrian Religion in Late Times, in Zoroastrianism*. translated by Fereydoun Vahman, Tehran: Iranian Culture Foundation Publications. (in Persian)

- Mazaheri, Kh., (2006). "Survey and identification of the archaeology of the Seymareh Valley". Chapter 2, Jihad Daneshgah, Ilam Branch. (Unpublished). (in Persian)

- Mohammadifar, Y. & Motarjem, A., (2011). "Julian: The newly discovered Sassanid fire temple in Abdanan, Ilam". *Bagh Nazar*, 8 (19) (in Persian)

- Mohammadifar, Y. & Motarjem, A., (2012). "Julian: A newly discovered Fire Temple an Abdanan". *Sasanika, Archaeology* 4 (online webpage of UCLA).

- Mohammadifar, Y., (2012). "Sargandab". *Sasanika, Archaeology* 9 (online webpage of UCLA).

- Molleh, M., (1372). *Ancient Iran*. Translated by Jhaleh Amoozgar, Tehran: Toos. (in Persian)

- Moradi, Y., (2009). "The Four-Towered Mil-e-Mil-e-Geh: A Fire Temple from the Sassanid Period". *Archaeological Studies*, Issue 1. (in Persian)

- Mortezaei, M., (2005). "Preliminary report on the exploration and organization of the eastern cemetery hill area of Kaka village, Gonbad Kavous county". *Archaeological Reports* 4. (in Persian)

- Mostafavi, M. T., (1968). "Fireplaces in Islamic Sacred Buildings". *Proceedings of the Fifth Congress of Iranian Archaeology and Art*, Volume 1, Shiraz: Culture and Art. (in Persian)

- Mostafavi, M. T., (1968). "Pre-Islamic Monuments and Traditions in the Holy Islamic Places of Iran". *Ancient Iranian Culture Association*, 6 (2). (in Persian)

- Mostafavi, M. T., (2002). "The Fire Temples of Persia". *A collection of articles in the field of archaeology*, Volume 1, edited by Mehdi Sadri, Tehran, Cultural Monuments and Honors Association. (in Persian)

- Motamedi, N., (1992). "Mehrabeh and Zanhar of Kohzad Castle". *Cultural Heritage*, 3 (5). (in Persian)

- Mousavi, M., (1999). "Kuh-e Khadjeh: Un complexe reli gieux de l est Iranien". *Dossiers 'Archéologie*, 243: 81 - 84.

- Mousavi, M., (1995). :The Brick Monument of Mount Khajeh Zabol and a Summary of the Results of Archaeological Studies Conducted There". in: *The Proceedings of the First Iranian Congress of Architecture and Urban Planning, Arg Bam, Kerman, Iran*, 12-17. March 1995, Volume 4, edited by Dr. Bagher Ayatollahzadeh Shirazi, Tehran: National Cultural Heritage Organization. (in Persian)

- Nauman, R.f, (1995). *The Ruins of Takht-e-Solomon and the Prison of Solomon*. first edition, translated by Faramarz Najd Sami'i, Tehran: Publications of the Cultural Heritage Organization. (in Persian)

- Numann, R. & Hof, D., (1972). "Excavations of Takht-e-Solomon". translated by Faramarz Najd Sami'i, *Journal of Archaeology and Art*, 9 & 10, Winter. (in Persian)

- Rahbar, M., (1998). "Decouverte D'un Monument D'Époqu e Sassanide Á Bandian, Dargaz

(Nord horassan) fouill es (1994) et (1995)". *Studia Iranica*, 27/2: 213-250.

- Rahbar, M., (1999). "A Dargaz (Khorassan): découv ertes de panneaux de stucs Sassanides". *Dossiers 'Archéologie*, 243: 62 - 65.

- Rahbar, M., (2008). "The Discovery of a Sasanian Period Fire Temple at Bandian, Dargaz". in: *Urrent esearch in Sasanian Archaeology, Art and History, Proceedings of a Conference Held at urham University 2001*, D. Kenne t & P. Luft (eds.), pp: 15-40.

- Rahbar, M., (1999). "Introducing Hadrian (Temple) Discovered in the Sassanid Period in Bandian Dargaz and Examining the Architectural Problems of This Building". *Collection of Articles of the Second Iranian Architecture and Urban Planning Congress*, Volume 2, Arg Bam, Kerman, 11-15 Farvardin 1999, with the assistance of Dr. Bagher Ayatollahzadeh Shirazi, Tehran: National Cultural Heritage Organization. (in Persian)

- Rahbar, M., (2006). "Is the Imamzadeh of Mohammad Vali Beg Village a Fire Temple?". *Abstract of the papers of the Third Conference of Young Archaeologists and Reviewers on the Archaeological Landscape of Khorasan and Bam*, December 8-10, 2006. (in Persian)

- Rahbar, M., (2010). "The Fire Temple of the Prisoners of Dargaz, Once Again". *Modares Archaeological Research*, 2 & 3 (4 & 5 Issues). (in Persian)

- Rezvani, H., (2005). *Report on the Rescue Excavation of the Shian Dam Site, Kermanshah*. Tehran: Archaeological Research Institute Documents Center, unpublished. (in Persian)

- Rezvani, H., (2006). *Fire Temple of Shiyan*. a brochure published by the Cultural Heritage Base of the Sassanid Axis of Kermanshah, Shirin Palace. (in Persian)

- Schippmann, K., (1972). *Die iranischen Feuerheiligtümer*, Berlin.

- Thompson, D., (1976). *Stucco From chal Tarkhan- Eshqabad near ray*. colt Archaeological institute, England, aris & Phillips LTD, Warminster, Wiltshire.

- Tofighian, H., (2004). "Report on the Archaeological Survey and Identification of Bushehr". Joint Iran-UK Delegation, Documentation and Library Center of the Archaeological Research Institute (unpublished). (in Persian)

- Tofighian, H.n, (2014). *Historic Ports of the Persian Gulf, from the Sassanid Period to Early Islam, Based on Archaeological and Underwater Archaeology Studies*. Tehran, Cultural Heritage and Tourism Research Institute Publications. (in Persian)

- Tofighian, H., (2017). "A study on the bases of newly discovered Sassanid hearths on the coast of the Persian Gulf". *Journal of Archaeological Research*, 12. (in Persian)

- Tofighian, H., (2021). "Archaeological studies of the historical port of Najirom, speculation to determine the area and propose a boundary and stratigraphy". Archaeological Research Institute's Documentation and Library Center. (in Persian)

- Tofighian, H., (2022). "A study on the architectural structure of the Kunari Fire Temple, Dir County, Bushehr Province". *Journal of Pre-Islamic Archaeological Research* (accepted for publication) (in Persian)

- Vanden Berghe, L., (1961). "Recntes Decouvertes de mounuments Sassanides dans Le Fars". *Iranica ntiqua*, 1: 163-200.

- Vanden Berghe, L., (1977). "Les Chahar Taqs du Pusht-I Kuh, Luristan". *Iranica Antiqua*, VII: 75-190.
- Vanden Berghe, L., (1984). "Le Chahar Taq d e Qanat Bagh (Fars), et Linventaire des Chahar Tags in Iran" *Iranica Antiqua*, XIX: 201-327.
- Yaghmaei, E., (2009). *Exploration in the Fire Temple of Mohammad Abad, Borazjan*. Tehran: Nameh-e-Phaezghah. (in Persian)
- Zare, H., (1990). "Report on the Speculation of Tell Shahid". Tehran: Archaeological Research Institute Documents Center, unpublished. (in Persian)